

Óze Sándor:

Kanizsa környéki végvárok viszonya a környék lakosságához, Csányi Ákos jelentései alapján

Csányi Ákos mintegy 523 darab levele Nádasdy Tamás nádorhoz a Nádasdy Levéltárnak sorrendben a harmadik legnagyobb forráscsoportját képezi. E missilis anyag szinte teljes egészében feltáratlan és ismeretlen a magyar történettudomány számára, annak ellenére, hogy az 1549–62 közötti levelek olykor naponta (mint például az 1556-os szigetvári ostrom idején) tesznek jelentést a délvidéki katonai helyzetről. A Nádasdy birtokok nagyhatalmú tisztartója a kémjelentések mellett a gazdasági helyzetre is figyelmet fordított és bőven jutott ideje a vidék lakosságának: vármegyei nemesség, hajdúk és parasztok hangulatának leírására is. Az országban összeomlásától való félelmet, kétségbeesett világvége váró, új Dózsa-felkeléstől rettegő korhangulatot rajzol meg a levelezés, amely bővelkedik művelődéstörténeti adatokban is. Így a 12 évet átfogó levelezés felbecsülhetetlen had- és kultúrtörténeti jelentőséggel bír.¹

Az anyag egyik központi témája a paraszt-, hajdú végvári katonai viszonya egymáshoz. A probléma átfogó elemzéséhez jó lehetőséget nyújtanak Berekalja falu 1560-ban történt feldúlásának adatai. A falu szomorú története érdekes módon az utolsó csepp a pohárban, Csányi jelentései már évekkel ezelőtt szólnak nagyobb hajdúrablásokról, de nádori intézkedés csak ez után az eset után történik.

A levelekből nem nagyon derül ki mi is történt tulajdonképpen, hány áldozata volt a dúlásnak, de Nádasdy rögtöni intézkedéseket követelhetett. Rögtön az első pillantásra feltűnik, hogy a hajdúkat Berekalji Imre nevezetű ember vezette a falu ellen. A 16. század közepén járunk, amikor a vezetéknevek kezdenek kialakulni, megkülönböztető funkcióval. Hihető tehát, hogy Berekalji Imre valószínűleg arról a Berekaljáról származott és állt katonának (esetleg menekült), ahova ő vezette társait. Ő volt tehát a kalauz. Nem lehetetlen, hogy a támadás valami előző sérelemért éppen Berekalji Imre magánbosszúja volt az őt esetleg kizsákoló közösségen. Bizonyítani látszik ezt az is, hogy Csányi egyik későbbi jelentésében arról számol be a nádornak, hogy a berekalji falu lakossága maga jelenti, hogy Berekalji Imre hol tartózkodik, melyik végvárban szolgál.

Tehát a faluban lenniük kellett olyan embereknek, esetleges rokonoknak vagy ismerősöknek, akik értesültek a hol létéről. A parasztság és a katonaság közötti kapcsolatok egyik példáját látjuk tehát, ami nem ritka a korban. A deviáns viselkedés miatt közösségből kizsákolott ellenséges érzülettel viselkedik a közösségével szemben, vagy ha nem is ilyen múlt áll mögötte, egy új testületi tudat összetartó ereje annyira átfőmálja őt, hogy adott esetben kénytelen előző közösségével szembefordulni.

1560. március 21-én írja Csányi, hogy elfogta Hídvégen Nagy Sebestyént „aki a berekaljaiak levágásában vajda volt.” Nagy Sebestyén neve ismerős az előző évek Kerecsényi és Horváth Márk leveleiből.² Ő komári hajdúkapitány, kinek hatalmaskodásaira évek óta panasszal van a környék. Rajta kívül elfogatta még Bakos Andrást, Nagy Gergelyt, Sós Imrét, Haszon Ambrust, akiket Szenyérbe, a Nádasdy-várba vitetett. „Az berekaljaiak megölésekbe még bizonytalannal nem tudom (részesek voltak-e), de gonosz életűek és az Bakos András egy jámbor kovácslegény többemagával az pincénél álltában megnyomták, megkötözték jó távol elvitte, levágta. Sok egyéb fertelmes dolgott mélt. Szabó Balázs ki Zalavárba fogva vagyon, az volt egyik az berekaljaiaknak ölésében. Másik Jánosi Mihály ki Kanizsába vagyon, kire gondom vagyon.”

Csányi Nádasdy utasítását várja és arra való intézkedést, hogy lépjen a nádor valamilyen kapcsolatba ezeket a hajdúkat zsoldjukban tartó földesurakkal, várkapitányokkal és utasítsa őket a még szökésben lévők kiadatására. Berekalji Imrét, mint tudjuk a falu segítségével fogatja el Bárándon, Jánosi Mihály viszont megszökik. Március 25-én írja a nádornak, hogy Kerecsényi Lászlót utasítsa a kiadatására, mivel arról értesült, hogy Tótországba szegődött szolgálatra.

Kemény büntetést kér az elfogott hajdúkra a nádortól. „Félelmek nem volna az latrok számtalan kegyetlenségek emberöldöklések volnának nem kímélvén sem vén embereknek, sem asszonyi állatoknak, sem papoknak, barátoknak személyeket kegyetlen megöléseket. Bizony mióta Szenyér Nagyságod kezében vagyok sok apró embereknek esett büntetések, úgyannyira hogy az egész föld öfelségek

után, Nagyságodnak kezek felemelésével imádnak.” Pár nap múlva azonban biztonsági szempontokból kénytelen meggondolni magát. Március 30-án tanácsot kér a nádortól, hogy mit tegyen az elfogott hajdúkkal, akik Szenyérben vannak és törvényt készülnek ülni fölöttük. Ugyanis „ha Nagy Sebestyént megöli az törvény, soha Jánosit meg nem fogják. Törökké leszen, az is történhet, hogy az törvény szabadítani fogja őket. Mert mind Sebestyén, mind Balázs Jánosi Mihályra mutat.” Nem tudjuk pontosan mi lett az elfogott hajdúk sorsa, de peres eljárásuk idején értesülünk arról, hogy már régebben elfogott hajdúkat ekkor akasztanak fel Szenyérben. Az esetről Nádasdynak az a véleménye, hogy „az eféle mordályokat” keményebben kell büntetni, úgy hogy a keresztutakra kihelyezett ágú fákat kellene állítani s ezekre húzni rá a vétkeseket. Valószínűleg ilyen végre jutottak történetünk szereplői is.

A Berekalját kirabló hajdúkat tehát elérte a jogos bosszú, Csányi a törvény kezére adta őket. Példájuk valószínűleg mindenképpen riasztólag hatott. Ugyanakkor 1556-ban Szigetvár első nagy ostromakor a parasztság és a katonaság egymáshoz való viszonyát nagyon sötétnek és veszélyesnek tartja. Két okot nevez meg: az egyik a rabló végvári katonaság és a hajdúság elidegenítő szerepe, a másik a török hódolttatás eltűrése és annak bosszúatlansága.

Az első esetben szinte lutheri ihletettséggel beszél a reformáció frazeológiájában arról, hogy a török mint Isten büntetése ellen csak akkor harcolhat sikeresen a keresztény had, ha betartja a kereszténység erkölcsi normáit. Ez a gyakorlatban a fegyelmezett végvári katonaságot jelenti, s a magán földesúri várak hajdútartási jogának eltiltását, a szabad hajdúcsapatok szétverésében. „Télbe minden hajdúk az ű fészkekre mennek. Az fészkeknek urát kellene büntetni, az hajdút is ugyanott találnák, de ím arra jutott dolgunk, ha az kevés szolgáló népet sem bocsátják az urak oly helyekre az házakba, honnét rablástud oltalmazhatná az üfelsége népe.” A török hódolttatással kapcsolatban azt írja: „Átkozott legyen ki első oka az hódolás engedelmeinek s miulta az török az tengeren által jött ha akkor kezdett volna az hódolás ekként kereszténységnek vége volna, kit immár megoltani nem látom magát.”³

A hódolt nép szerinte együtt rabol a törökkel, az elidegenített parasztság a töröknek szállít híreket.⁴ Különösen a kereskedőket látja veszélyesnek. Többször követeli a kálmáncsehi kereskedők járkálási jogának eltiltását.⁵ Üldözi a kálmáncsehi bírót, mert ő volt állítólag a közvetítő Babolcsa várának feladásakor, ő bírta rá a katonákat a vár feladására.

Ugyanakkor Csányi fél, mivel a végvárakban szolgáló katonák apjuk-anyjuk, rokonságuk a környező falvakban él. Egy történetet mond el erről: „Szigetbül egy darabontot elfogtak, kinek az anyja Pécssett lakott kit az anya a bég-tül meg szabadétott. Kinek szavából az falukról vitet Pécs-csé a bég húsz embereket. Egyik nemes ember volt. Négyének kezeket, lábokat vasverővel megtörte. Az piacon

néhány napon fertengettek az tizenhatának hátokra egy egy nyást attak mezétláb hajadonfével egy egy ümegbe kivitték és az nyásokba vonták az bég szeme előtt.” Valószínű, hogy a fiát kiszabadító anya a fia értesülései alapján a magyaroknak kémkedő falusiakat jelentette a bégnek. Csányi azt kéri Nádasdytól az ügygel kapcsolatban, hogy „valamennyi török fogoly Szigetbe vagyon, kik pécsi bég azaz Arslán bég birodalmából estenek” különféle módon ölesenek meg. Szerinte ez sokat használna a fogságban lévő magyar raboknak is. Mi több, szerinte jó lenne ha a Zrínyi fogságában lévő vajda, aki Arslán bég szolgája halálával fizetne ura merészségéért. „Vonnák Sziget előtt oly módon nyásba, hogy hamar meg ne halna, a szintén fogságban lévő fiát pedig ugyanabba a nyásba az apja feje fölött vagy pedig előtte horogba tétessék.”⁶

Ugyanakkor megjegyzi, hogy nagyon sok olyan gyalog van Szigetváron, aki előzőleg már szolgált török végvárakban, Pécssett, Sellyén, Görösgálon. Mint láttuk, Jánosi Mihály esetében is azért kívánja enyhíteni a törvény szigorát, nehogy ő is török szolgálatba kényszerüljön. Ugyanakkor más levélben arról értesít bennünket, hogy a kálmáncsehi saját szavukon fogoly katonákat hoztak ki török rab-ságból, hogy ő szabad kereskedést engedélyezzen nekik. Látjuk tehát, hogy a viszony a katonaság és a környező lakosság között nagyon sokrétű és elég ambivalens. Semmiképpen sem lehet csoporttudati értelemben egyértelmű következtetéseket levonni. Így folytatva a vizsgáldást hadd mondjunk el még egy történetet, amelyhez elég sok jelentés kapcsolódik, és a hajdúság és a végvári katonaság viszonyára szolgáltat fontos adatokat.

1555. szeptember 20-i levelében ír először arról Csányi, hogy Szél Péter vezetésével mintegy másfélszáz hajdú kiszökött az ostromlott Kaposvárból a kapitány ellenkezése dacára. Arról értesíti Nádasdyt, hogy a szökött hajdúk Komár és Zalavár irányában tartanak. Kéri a nádort, hogy a környező végvárak kapitányai kapjanak parancsot a hajdúk elpusztítására és a vajdák és tizedesek fejét Babolcsára, Szigetbe vigyék elrettentésképpen. November 26-i levelében viszont leírja, hogy a kaposi hajdúk életben maradtak, Zöld István házánál szálltak meg és később „Dörsfi uram fejedelem módon megkegyelmezett nekik” és szolgálatába fogadta őket. Azóta a vidéket fosztogatják. „Az mult napokba mentek Korokna felé találtak egynehány szekeret kit a török Korokna épülésére kényszerített, kikbe ott hármat levágtak... a többit éjjel erős fogságba tartják nappal mieltetik velek. Ím az elmúlt napokban egyik elfutnék hogy hazaszaladjon, utána az réten elérik azonnal levágták.” A halottat Csányi jobbágyaival temetteti el éjszaka, mert azok is félnek, hogy megölik őket a hajdúk. Szél Péter az elfogottaktól 332 forintot követel életük fejében, amiért a töröknek szolgáltak. Csányinak a véleménye a dolgokról az, „ha az Úristen az birodalmat rajtok pogányoknak adta és keresztény birodalomtól odaengedte, és hódolást kivel magukat megmondhatatlan nyomorúságokba oltalmazták,

miért kell efféle haszontalan apró emberektől ilyen kegyetlenül öletni, kíznatni.” E sorokat a hódolást keményen büntető Csányi írja le nemesi göggel, jutván ugyanazon véleményre, mint az ugyanezt prédikáló Méliusz Juhász Péter. Kegyetlenségük felől följegyzí „mind férfiakat mind asszonyi állatokat és gyermekcskéket ölnék és taglálnak. Asszonyi állatoknak ömleít (sic!) által karót azaz nyársat tolnak, kezét hátrakötik az karánál fogva fára figgesztik. Férfiakat fákhoz kötöznek miképpen az asszonyi állatokat azokat is férgek eszik meg. A férfiaknak kezeket lábokat fúrókkal fúrják, mennyi eféle éktelen kegyetlenségeket míelnek nem illik megírnom.”

Csányi egész magánháborút vív Szél Péterrel. Kál nevű falunál, amely Csány és Kanizsa között fekszik a hajdúk lest vetnek neki. Ő azonban szerencse folytán a sárvári udvarbírótól, aki zsoldot hozott Pozsonyból Nádasdytól, értesül a készülő veszedelemről. Azonnal rájuk megy, de talán a hajdúknak is van beépített emberük Csányi környezetében, mert a nádor főembere már nem találja ott őket.

A hajdúk azonban nem csak garázdaságuk és amiatt voltak veszélyesek, hogy feladták a védelmükre bízott várat s ezzel rossz példát mutattak, de életformájukkal is negatív módon hatottak a rosszul fizetett végvári katonára. Csányi sem „pénzes darabontot az várakba, sem az szolgálónép katonát nem talál. Most is nagy nehezen tehettem szerét az gyalognak. Ezek is csak addig lesznek míg meg nem melegsik az idő.”⁷⁷ A nagy török támadások idején minden fegyverforgató embert, így a rabló hajdúkat is igyekeztek felfogadni. 1556. február 13-án arról panaszkodik Csányi, hogy Zrínyi Miklós mindenkit, még a Kaposból szökött hajdúkat is felfogadja jargallásra, hópénzt, gabonát, szalonnát ad nekik. És merészen azt írja, hogy a fejedelemre Isten haragja fog szállani a kegyetlenség engedelmeért. Ugyanakkor ez év november 11-i levelében azt írja, hogy hajdúi Szél Péterrel a tolnai sokadalomban rabolnak.

Keserűen írja le „az dereka és legnagyobb része az őfelsége fizetett népének csak mustrába járnak és csak akkort vadnak jószerral és az ü számok, mikor mustra lesz. Azt kedek néha egy hónappal néha többel tudtukra adják mind hajdúk, vargák, barbélok, kalmárok és egyéb helyekről való szolgáló népet rákérík keresik megmustrálják szépen meglesznek az mustramester fizeti, mestert szépen megajándékozzák, elbocsátják, azután oszlanak mindenfelé. Az török ezt jól tudja, Ő is emberét oda bocsátja szépen és szabadon rabol. Isten ü szentfelsége tudja minemü számtalan ez féle szertelenségek vadnak. És sok hónapok múlva felmennének őfelségéhez nagy somma pénzekkel adósítják mindaddég hogy megveszik maga az Úristen előtt hogy nem szolgáltak érte. ...Üfelsége mint fejedelem úgy hiszi aki egy lovat oroz azt felakasztják, aki keresztény embereket oroz feleségestül gyermekestül barmostul, háza-

kat megégetik ez nem bűn. Úristen légy kegyelmes hozzánk és könyörüll rajtunk azt te szent fiadnak érdemiért.”

Amint a mustráról írottak mutatják a fizetett, felfogadott katonát nehéz megkülönböztetni a hajdútól. Az, hogy ki katonára s meddig, szerződés és idő kérdése volt csak. Csányi számára a hajdúk életformájuk miatt, tehát biztonsági okokból is veszélyesek voltak. A fizetetlen katonákat a vár elhagyására, rablásra csábították. A végváriaknak feladatuk lett volna a szabadon kóborló hajdú-réteg üldözése, azonban mint az adatokból többször kiviláglik szolidárisak voltak velük. Csányi egy Bali Péter nevezetű csurgói haramiáról írja egyik levelében, hogy 32 embert ölt már meg és a Horváth Márk által üldözésére küldött Dancsó Ambrus összetalálkozván vele, nemhogy megölte vagy elfogta volna, mi több, együtt csempésztek marhát.

A katonaság és a hajdúság szolidáris viszonya mellett Csányi leveleiből többször is nagyon érdekes utalást találhatunk a hajdúság és a környék parasztságának egy új, más jellegű kapcsolatára is. 1555. november 26-i levelében írja, hogy a hajdúk csak „az fejébe isznak hogy Szent György napján érhessék, ezernél többen lesznek, hogy Zalába sok falukból esküdtek közikbe, és hogy vadnak Zalában oly faluk kívül negyven puskás megyen közikbe, kívül én nagy gonosz felindulást várok, Székely György mását. Más az hogy az mi kevés szolgálónép vagyen ezennel nem leszen katonája, miel közikbe fut, harmad az hogy sem várakba sem kastélokba pénzes darabontot nem találunk kívül hogy ennyi gonoszság árad most kellene elejét venni. Szél Pétert lecsapni és egynéhányat fejekbe és az többieket elosztatani széllel.” Az adat nagyon érdekes. Az a hajdú-réteg, amely öli, gyilkolja, fosztogatja a környék lakosságát, akiktől Csányi fegyveres erővel próbálja a parasztokat megoltalmazni, ugyanennek a parasztságnak alkalomadtán vezető erejévé, katonai elit rétegévé is válhatott volna antifeudális harcában. Csányi agyában rögtön negyven évvel ezelőtti Dózsa-féle parasztfelkelés hajdú csapatai idéződnek fel paralelként az akkori helyzethez. Egy másik levelében a kor világ, csodaváró érzékenysége is utal, amely reális lehetőséget adhatott egy újabb parasztfelkelés ideológiájának kialakulásához.

Az egész problémát elég komplexen, minden ágában mutatja be Szél Péterék esete. A probléma tehát négyes. 1. A vár feladása: Csányi hiányol egyfajta hivatástudatot a várat feladó csellengő hajdúknál. Kapos, Korokna, Berzence lázadó Komáromi naszádosok, Babolcsa eleste mind-mind példa erre, amely közvetlen környezetében játszódik le. 2. Nincs katonai utánpótlás. Ha szabad a hajdúknak a rablás és büntetlen, a fizetetlen végvári katonaság inkább hozzájuk húz, védetlenül hagyva a várat vagy a katonának állni szándékozó férfilakosság zsákmány reményében inkább a hajdúkkal rabol. 3. A rablással tönkreteszik a váraknak élelmiszert szolgáltató paraszt réteget, nehezítik a hírszerzést, elidegenítvén a vártól a környező népességet. 4. Bár ellentmondásosan hat, de fennáll a veszélye annak, hogy

ez a hajdú-réteg antifeudális mozgalmak idején elit egységévé válhat a felkelésnek. Csányi megoldásként a fegyverforgató réteg várakhoz való kötését javasolja, egy új végvári katonai testületi tudat kialakításán munkálkodik. A várakat a hivatástudattal ellentétben feladó katonák szigorú megbüntetését követeli.⁸ Javasolja, tiltsák el a magánvárak hajdúfogadási jogát, elítéli a végvári katonaság szőlőhegyekben folytatott paraszti munkáját, melyet fizetés-kiegészítésként végzett; javasolja a szabad hajdúcsapatok felszámolását.

Ezt a testületi tudatot szorgalmazza, amikor a kanizsai katonák Bolok János tizedes személyében követet küldenek hozzá, mivel parancsnokuk, Becse hatalmaskodása elviselhetetlen számukra. Csányi a katonák kérését parancsnokuk elmozdítását támogatja a nádorhoz írt jelentésében. Itt ugyanaz az eset játszódott le, mint a Csányi által is sokat emlegetett Bornemissza Benedek gyulai kapitányé, aki szintén a végvári közösség katonáival került szembe és távoznia kellett tisztéből. Helyét a közösség által javasolt Kun Balázs vette át. Mint látjuk, létezik egy parasztságtól elhatárolódó vitézi⁹ testületi tudat, amelynek része a végvár közösségének tagja. Aki ez ellen vét, kitesztítják. Ilyen esetről tudósít bennünket Csányi, mikor egy Szenyérből büntetés elől Marcaliba szökött katona miatt a két végvár katonái között fegyveres összetűzésre került sor.

Ez a testületi tudat azonban szembekerülhetett nemcsak A faluközösség, hanem a nemesi kommunitas elveivel és azok rétegeinek érdekeivel is. Egy ilyen esetről ír 1557. június 15-én Csányi is. Takaró Mihály tihanyi kapitány két szentkirályszabadjai nemesembert kémkedés vádjával fel-

akasztatott. Csányi ezen felháborodott, mivel a kapitány ezt bosszúból, hatalmaskodásból tette. „Ű gyönyerkedik pór lévén az nemes emberek akasztásában.” A korra jellemző, hogy a csörtéből a nagy hatalmú tisztartóval szemben Takaró kerül ki győztesen. „Űtet nem nyúzzák sem négygyé vágák, sem horogba nem veték, sőt csak tisztit sem vevék el sem fogságra nem veték.” Csányi panaszának semmi foganatja, a kapitányra szükség van. Az eset kapcsán Csányi maga sem veszi észre, hogy nemesi jogait védelmezve az őáltala is pártolt végvári tudatot is támadja.

Az eset mutatja, hogy ez a szükségszerűség, amely ebben az esetben Takarót juttatta győzelemhez, előbb-utóbb közjogilag is beilleszti a vitézi rendet a gazdagon rétegezett társadalom kiváltságolt rendjei közé. A hivatástudat kialakulását és ezzel együtt a katonaság várhoz való kötését Csányi is szükségszerűnek tartja. A rabló, fosztogató szabad hajdúrétteg felszámolását szorgalmazza, amely a nép nyúzásával a hódolásba kergeti a falvakat, megfosztja élelmétől a várakat, elvonja a katona-utánpótlást, aláássa azok biztonsági rendszerét, ugyanakkor antifeudális mozgalmak esetén Székely György hajdúi mintájára azok szervezője lehet.

A levelekből mindenesetre az derül ki, hogy a hajdú-réteg, a végvári katonaság és a parasztság között elég sokirányú a kapcsolat. Gyakran egymás mellett élnek ellentétes tendenciák. Annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy a különböző rétegek között a korban elég nagy az átjárhatóság, nincsenek lezárt határok. A hajdúság pedig nem egy társadalmi zárvány. Semmiképpen nem hasonlítható az itt megjelenő idegen zsoldos katonasághoz.

Jegyzetek:

¹ Az idézett levelek a Nádasdy levéltár E 185—6882, 6883, 6884 szám alatt található az Országos levéltárban. Ebben a cikkben az idézett szövegrészleteket a mai helyesírásra áttéve közlöm, bár egyes szavaknál figyelemmel voltam a nyelvi eltérésekre. Idézeteimnél közlöm a levél keltezését, ez segít az eligazodásban.

² Szalay Ágoston: 400 magyar levél 361. Magyar Nyelv 1954. 202. 400 magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Pest, 1861.

³ 1551. nov. 12.

⁴ 1551. jan. 29. 1555. júl. 21. 1556. dec. 12.

⁵ 1555. nov. 12.

⁶ 1557. jan. 25.

⁷ 1556. 22.

Ugyanerről 1558. nov. 18.

⁸ Esztergom, Lippa, Szolnok vesztéséért való büntetés, ha léssen valamost és ez után is használta, hogy azoknak tagjait az végházakba az kapukra szegezték volna, hol kezét, hol lábát, hol fejét.

Használt Temesvár megadása Eger megmaradásának az csapodi Toronyba lakó tolvajoknak, hogy kezeket lábakat az keresztutakra függesztették azulta senki nem tolvajlott az földön. 1557. szept.

⁹ Csánki Dezső: Hevesi Bornemissza Benedek gyulai kapitánysága Békés vármegyei Régészeti és Művészettörténeti Emlékönyve 1881—82. 57—104.